

Vendég Pannóniából

Egyetemi tanulmányok Pesten

Téli éjszakák a műhelyben

A menekülő kispolgár

1964-ben régi vágyam teljesült: ha kerülőúton is, de az ELTE hallgatója lettem. Személyiségemből adódóan nem a kerülést kárhoztattam, hanem a megérkezést nyugtáztam. Hajlamos lettem a megbékélésre. A főiskolai négy év beszámításával még négy félévet kellett teljesítenem levelező tagozaton. Hálával tartozom a mohácsi gimnáziumnak, az igazgatóságnak, hogy támogatták továbbtanulásoomat, kollégáimnak, akik lehetővé tették a konzultációkon való részvételemet azáltal, hogy távollétem idején gondoskodtak a helyettesítemről. Ez a kétéves időszak (amit a doktori szigorlatra és védésre készülve pár félévvel meghosszabbítottam) számomra sajátos köztes térben telt el. Havonta három-négy napot Pesten töltöttem, részt vettem az előadásokon és a szemináriumi foglalkozásokon, a hétvégeken és a szünetekben otthon voltam, Pécsen, miközben hétköznapokon Mohácson tanítottam. Sűrű időszak volt. Az egyetemi konzultációk a Pesti Barnabás utcai (ma: Piarista utca) központi épületben (a vizsgákra is általában itt került sor), a Múzeum körüti campuson és a Ludovika Akadémia épületében voltak. Eközben a Benczúr utcai hotelben (akkori nevén: a Pedagógus Szállóban) laktam, esténként többnyire színházba mentem. Emlékeim színpadán Darvas Iván jelenik meg Gogol *Egy őrült naplója* című művének adaptációjában, és Latinovits Zoltán, aki Cipollát alakította a *Mario és a varázsló* című előadásban.

Vajda Lászlót, a később viszonylag fiatalon elhunyt jeles színészt azért említem, mert egy színházi előadás után megismerkedtünk, ezt követően össze is barátkoztunk (egyívásúak vagyunk, bár ő valamivel fiatalabb volt, mint én), megvitattuk a látott előadásokat, miközben ő lelkesen beszélt szolnoki szerepeiről (akkoriban a Szigligeti Színház színésze volt), terveiről. Elemi erejű alakító tehetség lobogott benne. Egyik tanárát, Básti Lajost oly lendülettel és tökéletes hangimitációval „adta elő”, hogy a presszóban alkalmi közönsége támadt, odagyültek asztalunkhoz, köztük két vidám hölgy, talán színinövendékek. László aztán Gorkijről kezdett előadni (később Szatyin kiváló alakítója lett), s mivel én egy idő után (a havi előadások záró napján) mondtam neki, hogy indul a vonat, ez az utolsó, mennem kell, kijelentette (akkor már a bor is lelkesítette), hogy elkísér az állomásra, majd közölte, hogy velem utazik Pécsre. A két vidám hölgy

---

Nagy Imre Ottó memoárfolyamának korábbi részei a *Jelenkor* 2022/1., 2022/11., 2022/12., 2023/7-8., 2023/10., 2024/2. lapszámaiban láttak napvilágot.

csatlakozott volna hozzánk, én pedig elképzeltem, hogy miféle jelenet lenne, ha éjfél felé hazaállítanék ezzel a csapattal. A peronon még próbáltam lebeszélni őket erről a kalandról, de eltökéltek voltak. Ezt látva, fizikai erőmet is bevetve igyekeztem visszatartani kísérőimet, csak arra vigyáztam, dulakodássá fajult búcsúnk során nehogy a kerekek alá essen valamelyikünk. A vonat már megindult, mikor én egy Cybulskit idéző ugrással otthagytam őket. Csak egy kiáltás szállt utánam búcsúzóul. A bennem lakozó kispolgár menekülőre fogta.

De nem csak tőle akartam elszakadni. Pesttől is. Soha nem tudtam megszeretni. Nem is volt erre alkalmam. Talán a sorsom intézte, hogy elsőre nem vettem fel az ELTE-re, maradtam Pécsen. A fővárost a színházak, a könyvtárak olvasótermei, az antikváriumok és néhány kisvendéglő jelentette számomra, mint később a *Paris, Texas* nevű, Wim Wenderst idéző kávézó, ahová arra járva néhány-szor betértem, úgy hallom, továbbra is működik. És Pestről jut eszembe a Színházi Intézet a barátaimmal a Krisztinán, a Kende utca, ahol mesterem, Bíró Ferenc lakik (volt, hogy nála kaptam szállást), meg a Ménesi út, ahol az Irodalomtudományi Intézetben többször időztem, előadásokon, vitákon vettem részt, s a jövőből megjelenik előttem az Akadémia épülete. De Pesten mindig vendégnek éreztem magam. Mert az én otthonom a Dél-Dunántúl. Pannónia. Ez a kelták, rómaiak, ugorok, honfoglaló magyarok által lakott terület. Ha átmentem a Dunán, vagy pláne a Tiszán és a Királyhágón, hazámnak (Hamvas Bélát idézve) más-más génusza fogadott. Az én génuszom a Balaton, a Duna és a Dráva által körülvevett, három vármegye által alkotott területen lakozik. Pécsen, Alsóbélatelepen, Nagyatádon (korábban), Regölyben (egy ideig). Ez a szülőföldem. (Később majd még a Balaton-felvidék és Veszprém is hozzátartozik.) Talán innen fakad türelemre, derűre, megbékélésre hajló, konfliktust kerülő (mások szerint jóhiszemű, túlzottan elnéző) természetem. Pesten mindig attól félttem, hogy eltévedek. Nem ismertem, sőt tartottam tőle. Ezért ugrottam fel a vonatra, cserbenhagyva Vajda Lászlót előadása közben. Mentem haza. Aki az én életemet tervezte, szűkre szabta annak térbeli, pannon határait. És egy tengelyt is rajzolt hozzá, amely körül szép lassan forog a világom: a szülőházammal, udvarunkon a kajsziával, a szomszéd lánnyal, a Hadapród utca végén a Piusszal, a főiskolával, az egyetemmel, benne a tanári szobámmal. – Pest tehát terra incognita az én pannon lelkemnek. Igaz, a falut sem ismerem. A népdalgyűjtős „tengöröni” napokat nem számítva soha nem is laktam falun. Regöly nem számít, mert ott a plébánia zárt világa vett körül, nem a falu. Ha egy falut el akarok képzelni, leginkább Agia Triada jelenik meg lelki szemeim előtt, Lamía fölött a hegyekben. Ahol szintén vendég voltam.

A műhely világa

A vizsgákra többnyire Pécssett készültem Hadapród (Honvéd) utcai házunkban. Mégpedig apám alagsori műhelyében. Ő este hatkor befejezte a munkát, s hétkor, vacsora után én foglaltam el a műhelyét. Egész éjszaka tanultam, reggel hatig, amikor apám jött, és odaült a varrógéphez, én pedig aludni mentem. Nősülésem után is itt készültem a vizsgákra, mert nem akartam a családomat zavarni, kislányunk születése után erre a tapintatra különösen szükség volt. Elmentem hát hazulról – haza, vagyis átmentem a szomszédba. A műhelyben csönd volt és nyugalom.

Jegyzeteimet szétterítettem a nagyméretű szabóasztalon, amely emlékeim té-
rében szinte a gyermekkorom tárgyi megfelelőjévé vált. Vastag fedőlapja a vas-
kos lábak mellett kifelé másfél-két arasznyi peremet képezett, még szélesebbé
tève a szabászati munkának szolgáló felületet. Az asztal alatti tér tágas játéktérre
vált számomra, sőt védett búvóhelynek is bizonyult, ahol szívesen elrejtöztem.
Bujkálásaimat, matatásaimat zavartalanul folytathattam, mert apám hadifog-
ságban volt, a műhelyben munka nem folyt, a helyiség tehát az én játékbirodal-
mammá vált. Az asztallap említett pereme, mintha szavak nélkül ezt elmagya-
rázta volna, a világgal, az idővel való találkozás tapasztalatát nyújtotta nekem.
Kezdetben ugyanis járkálás közben nem kerültem meg a széles asztallapot, mi-
vel pereme alatt az asztallábak mellett, utamat rövidítve, kényelmesen el tudtam
haladni. Ám ahogy nőtem, a hajam súrolni kezdte alulról az asztallapot, amit
észleltem ugyan, de ezeket az erősödő érintéseket nem tekintettem veszélyes-
nek, sőt inkább erősítették az asztallal való bensőséges kapcsolatomat. Mintegy
a hiányzó apai simogatásokat pótolták számomra. Csakhogy ezek az érintések
mindjobban kezdtek a fejem búbjára mért, előbb csak gyenge, figyelmeztető le-
gyintésekből egyre erősödő ütéseké válni, majd az asztallal való kapcsolatomat
kikezdő fejbekölintásokként kellett tudomásul vennem azokat. Az asztal szigo-
rú lett hozzám. Egyre szigorúbb, s ez rosszul esett nekem. Megütött, s nem értet-
tem, hogy miért. Ez a folyamat végül arra kényszerített, hogy ívben kikerüljem
az egyre barátságatlanabbá váló asztalt. Lélekben is kezdtem eltávolodni tőle,
míg aztán egyszer egyetlen játékszeremet, egy már a használatból kivont, arasz-
nyi, fogazott tollú, fényesre simogatott pincekulcsot, amelyet nagy szomorúsá-
gomra elvesztettem, meg nem találtam az asztal alatt felhalmozott szövetek, kel-
mék között. Úgy éreztem, az asztal adta vissza nekem elhagyott játékomat, s
ezzel barátságunk helyreállt. Megtanultam a kerülőút leckéjét.

Állok az asztalnál. Előttem a jegyzeteim. Velem szemben a műhelybe levezető
lépcső mellett, az ablaknál ott látom a harmincas évekből származó Singer varró-
gépet. Nézem. Állványa alsó részén sötétszürke, fémből készült, lábbal hajtott
pedálja most mozdulatlanul pihen. Munka közben ennek ütemes billegése, hinta-
mozgása működteti a szerkezetet a jobb oldalon lévő, barázdált ékszíjkerék forga-
tása által. Ez a kerék a varrógép felső részén, szintén jobbra, egy kisebb méretű,
mintegy tizenöt centiméter átmérőjű, ugyancsak fémből készült, eredetileg feke-
tére festett, de időközben fényesre kopott kézi kereket mozgat. Ez hajtóeszköz-
ként működteti a gép asztal felett elhelyezett, ívelt formájú, engem egy balra elő-
rehajló, karjait lefelé kinyújtó, kezével szaporán dolgozó nőre emlékeztető varró-
szerkezetet, amely nyomótalpával, túlapjával, kelmetovábbító eszközével és
orsóival a varrás műveletét végzi. Most némán, mozdulatlanul áll a gép, amely-
nek folyamatos zúgássá enyhített zakatolását a korábbi csendet követően, miután
a hadifogság esztendei után a műhelyben a munka újra beindult, először fülsértő
lármaként érezkeltem, később megszoktam, s azután már szinte nem is hallot-
tam. Emlékeim csöndjében most, amint a betűket rovom, miként a gép egykor az
öltéseket, mégis megszólal a varrógép, mintha magát a világot hallanám – amint
működik – az éjszakában. Zirrr, zirrr, zirrr... topp... zirrr, zirrr, zirrr...

Egyedül vagyok. – Csak anyám jön le tíz óra körül, szendvicseket hoz, s rak a
tűzre. „Kisfiam, nehogy megerőltess magad”, mondja aggódva. Neki én mindvé-

gig a „kisfia” maradtam. Amikor kilencvennégy éves korában a lakásában el- esett és combnyaktörést szenvedett, operáció után a mohácsi kórházban kapott (sajnos, eredménytelen) rehabilitációs kezelést, naponta meglátogattam, s ami- kor közeledő lépéseimet meghallotta, így szólt betegtársához: „Jön a kisfiam”. Az ágya szélére ültem, megfogtam a kezét, és beszélgettünk. Szemből az a meg- nyugtató szeretet sugárzott felém, amelyet gyerekkoromban annyiszor láthat- tam. Amikor az oroszok elől menekültünk, vagy lázas betegen feküdve. Most, már a halál partjaihoz közeledve, ő az elutazó, én pedig a kísérője, túl az anya- fiú szerepkör korábbi gátló tényezőin, egymás lelkének mélyére pillanthattunk. Az anyámtól való búcsú a fájdalom mellett is szép volt, s ez némileg pótolta bennem a haldokló apámtól húsz évvel korábban megvont utolsó ölelést.

Nyelvtörténet

Nyelvészetből a finnugor elméletet kaptuk. Ennek alapjait Bárczi Géza foglalta össze 1958-ban megjelent *A magyar szókincs eredete* című könyvében, s ezt szóban is kifejtette előadásában (néhány évvel később egy tanári továbbképzésen is, s a két előadás emlékképei most egymásra vetülnek). Történeti rendszerét 1963-ban megjelent könyvében, *A magyar nyelv életrajza* című művében is megtalálhatjuk. Szerinte szókincsünkben ezerre tehető a finnugor eredetű szavak száma, de ez a mennyiség a képzők által megsokszorozódik. Bárczitól megtudtuk, hogy példá- ul a *Szózat* két első versszakának a két török, egy latin és négy bizonytalan ere- detű szaván kívül minden eleme magyar, azaz finnugor gyökerű. A *Himnusz* első versszakában pedig huszonnégy finnugor és ugor eredetű szó van, török négy, latin egy, iráni egy, ismeretlen származású pedig hat. Bárczi elméletéhez járult hozzá Lakó Györgynek (akinek a jegyzeteiből tanultunk) a *Magyar szókész- let finnugor elemei* című háromkötetes opusa, ennek első kötete 1967-ben látott napvilágot. Tankönyvként használtuk Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* című könyvét, ez még 1937-ben került az olvasók kezébe. Az egyetemen előadott elmé- let fundamentuma tehát a finnugor, illetve ugor őshaza és alapnyelv eszméje, amit én Temesitől már ismertem, aki viszont Klemm Antal *Magyar történeti mon- dattan* című művére alapozott. Az egyetem nyelvtörténeti stúdiumain nagyon komoly munkát végeztek velünk, életre szóló tapasztalatokkal. Egyik szemi- náriumi foglalkozáson Klemmről tartottam kiselőadást, aki szerint a magyar nyelvre jellemző névszói állítmány, a tőszámnevek után egyes számban maradó főnév (harminc ezüstpénz), a birtokos jelző ragtalansága (mert a birtokviszonyt a magyar a birtokszón jelöli) a finnugor, illetve ugor alapnyelvre vezethető visz- sza. Egyetemi tanulmányaim alapján úgy látom, hogy a magyar nyelv finnugor jellege tudományos alapigazság, amit napjainkban sokan vitatnak, legtöbbször olyanok, akik mellőzték a fentebb jelzett szakirodalom megismerését, és nem ismerik a Sajnovicstól Reguly Antalig vezető utat, hírért sem hallották az ugor- török háborúnak, Budenz József és Vámbéry Ármin vitájának, soha nem vették a kezükbe a *Magyar–ugor összehasonlító szótárt*, vagyis tudományos vizsgálódás helyett előítéletekre alapoznak. Ami nem jelenti azt, hogy a kérdés véglegesen megoldott. A nyelvi eredet és az etnikai leszármazás egyébként is két külön do- log. A kelta írek angolul beszélnek, az illír horvátok pedig szlávul. Előfordulha- tott például (most én is bekapcsolom a fantáziámat), hogy egy nagyobb lélekszá-

mú ugor nyelvű népet meghódított egy kisebb létszámú, ám harcias és hatékony szervező képességű türk nép, amely aztán átvette a többség nyelvét, s cserébe átadta azoknak saját jelképeit, hagyományait Attilával, az Isten kardjával és a turulmadárral. A két nép eggyé vált. A türk csatlakozás többször megismétlődhetett. Amikor az egyik beszélgetésen az ugor, illetve uráli nyelvek altáji (más szóval: turáni) nyelvcsaládba való helyezésének kérdése szóba jött (agglutináció, a nyelvtani nemek hiánya, vokális harmónia), és a sumér úgy is szóba került, érzékelhettük azt az irányt, amerre a nyelvrokonság kérdése pro és kontra elvezethet bennünket. Egyszóval: ezek a nyelvtörténeti stúdiumok rendkívül sokat adtak nekem.

Erre a hatásra hozok még egy példát. Az első konzultációk egyikén Bottyánfy Éva tartott egy bevezetést az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokhoz. Főként a szótárakról beszélt. Ez életre szóló hatással volt rám. Gyűjtője és állandó használója, olvasgatója lettem nyelvünk szótárainak. Dolgozószobámban egy egész könyvszekrényt megtöltenek: itt van a Czuczor-Fogarasi, a hétkötetes *Értelmező*, a tájszótárak sora, valamint az etimológiai szótárak, köztük Bárczi Géza *Szófejtője*, a négykötetes Petőfi-szótár és a háromkötetes Arany meg a többi kincsesbányája nyelvünknek. Ha ezek elé a polcok elé ülök, úgy érzem, hogy otthon vagyok. Ez a hazám. A magyar nyelv. Mert nemcsak egy térben létező országunk van, de létezik egy szellemi hazánk is, amelyet anyanyelvünk szavai alkotnak grammatikánk rendje szerint. És ezt a spirituális országot szétszakítani, megcsonkítani sem lehetett, mint sajnos, a másikat. Nagyszalontát és Kassát elvették tőlünk, de szülőtteik, Arany János és Márai velünk maradtak. Kolozsvár már nem a mienk, de Apáczai Csere János és Dsida Jenő hozzánk tartozik, Marosvásárhely egy másik országban található, de Molter Károly és a két Bolyai a mi tulajdonunk. (És mivel később a nyelvészeti relativizmus, a Sapir-Whorf hipotézis híve lettem, amely szerint minden anyanyelv többé-kevésbé külön világot képez, amelynek értékrendje, világlátása meghatározza, determinálja beszélőinek szemléletét és tapasztaló képességét, még fontosabb lett számomra a magyar nyelv.) Magyar vagyok, mert magyar az anyanyelvem, és honfitársaim mindazok, akik, származásuktól függetlenül, ebben az anyanyelvben osztoznak velem.

Az eltűnt magyar dráma nyomai

A magyar irodalomtörténeti előadások képei kihullottak tudatomból. Arra emlékszem csupán, hogy a *Szép Magelona* című „kedves és nyájas história” volt szeminárium dolgozatom témája, amelynek Lőcsén, 1676-ban, Tesseni Vencel által készített szövegét György Lajos adta ki Kolozsváron 1911-ben. Ez az egykor népszerű elbeszélés főként ízléstörténeti szempontból tanulságos. Az első fontosabb vizsgára készülve Klaniczay Tibor 1962-ben kiadott kétkötetes jegyzetéből tanultam, amelynek első kiadása 1953-ban jelent meg. Az adatok bősége, a rendszerezés módszeressége kétségtelenül igazi tankönyvvé avatta Klaniczay művét, ám marxista szemléletének merevsége visszatetsző volt számomra, aki a műhelyben a nagy szabóasztalon szétterített jegyzeteim halmazán lapozgattam a két kötetet. Persze könnyű így utólag ítélni egy akkor még fiatal szerző 1953-ban készült szövegéről, nem is azok a mondatok bosszantottak, hogy példá-

ul a *Magyar Elektra* hősnője, sajnos, nem forradalmár, Orestes pedig a népért küzd ugyan, de opportunista, Tinódi pedig ingadozást mutat az osztályharc kérdésében. Ezek kiragadott példák, melyeket, ha leszámítottam, sokat lehetett tanulni Klaniczaytól. Komolyabb hibaként rovom fel neki, hogy mint marxista szerző úgy viszonyul a vallási eszméktől áthatott régi magyar szövegekhez, szellemi törekvésekhez, ahogyan annak idején a törökök, akiket nem nagyon érdekeltek a magyar vallási irányzatok, de azt eldöntötték, hogy a maguk nézőpontjából a katolikusoknál jobban kell kedvelniük a protestánsokat, akik közül pedig az unitáriusok a leginkább méltányolhatók. Az a lényeg, hogy minél távolabb legyenek Bécstől és Rómától. Ebből következően Klaniczay a katolikus írók rovására túlértékeli a protestáns szerzőket. Még Pázmány is inkább kritikát kap tőle, semmint elismerést. Megjegyzem, hogy a Zrínyi-monográfia második kiadása (1964), valamint a *Reneszánsz és barokk* című könyv (1961) és az utána következők más minőséget képviselnek.

Ott a műhelyben megsejtettem valamit, ami későbbi pályám szempontjából – a sejtésből fokozatosan felismeréssé alakulva – meghatározónak bizonyult számomra. A hazai irodalomtörténet nem kezeli hasonló figyelemmel a magyar drámát és színjátékot, mint más műfajokat, kivált a lírát, erre jöttem rá a műhelybeli éjszakákon. Pedig bizonyára lenne mit feltárni, kiadni, kritikai mérlegre tenni, gondoltam. Éppen itt láttam magam előtt megnyílni egy majdani kutatási területet. Ezt a tervet hordoztam magamban éveken keresztül, mint a föld az ásványt. Idő kellett ahhoz, hogy nemesebb ércé alakuljon. Mint ahogyan nekem is szükségem volt, ma már jól tudom, a középiskolai tanári évek kínálta érlelődésre, s arra a felgyülemelő belső feszültségre, amely később lendítő energiává alakulhatott.

A magyar színjáték múzsája a hivatásos színtársulatok létrejötte, azaz 1790 előtt az egyházi iskolákban lakozott, ahol rendkívüli pedagógiai erőt tulajdonítottak a színjátékos gyakorlatnak. (Maga a barokk vallásos élmény is dramatikus, látomásos természetű. Ennek visszfényét egykor magam is megtapasztaltam a Pius színháztermében.) Így jött létre az iskoladrámának nevezett hatalmas kéziratos korpusz, amelynek akkor még csak a töredékét ismerhettem Dömötör Tekla és Alszeghy Zsolt publikációiból. Később ennek a hagyománynak vígjátéki anyagát fogom majd feldolgozni, ebbe a hálózatba helyezve Csokonai komédiáit. A *Gersonban* a származási titok dramaturgiai leleménnyel fonódik össze a kísértetjárás plautusi motívumával, a *Cultura* nemesi udvarházának tradicionális világából pedig hatásos színjátékos eszközökkel fogják a szereplők elúzni a külföldieskedő Szászlakiban megtestesülő rontó erőt. Majd rekonstruálni fogom a *Karnyóné* 1799. szeptember 23-i ősbemutatóját, ami színháztörténeti jelentőséggel is bír, mivelhogy ezt a csurgói előadást maga Csokonai rendezte, aki részt is vett a produkcióban. Szerző, rendező, játékmester, színész volt egy személyben. Színpadi gondolkodását igazolja, többek között, az a megoldás, hogy ügyesen kiaknázza a jelmezek jelentésképző szerepét: a szereplők által kedvelt, színét változtató szövetből, a *moldonból* készült öltözékek a kétszínű szereplők s egy álságos világ jelképei. Ebből a témából fogom írni „nagydoktori” értekezésemet, amelyet 2006-ban védek meg az Akadémián, s 2007-ben Budapesten fog megjelenni *Iskola és színház* címmel a Balassi Kiadónál. Igaz, ez a műhelybeli téli éjszaktól még csupán a nagyon távoli jövő. De ez a jövő ott kezdődött.

Szobotka Tibor előadása Shelley-ről

Világirodalmi tanulmányainkhoz kaptunk egy négykötetes, Kardos László által szerkesztett jegyzetet, egy sok adatot tartalmazó marxista kézikönyvet, amely azért is igen hasznosnak bizonyult, mert növelte Szerb Antal és Babits műveinek értékét. De vizsgákra ebből készültünk, s Kardosnak a huszadik századi realistákról írt jegyzetéből. A világirodalmi előadásokat Szobotka Tibor tartotta. Angol úriemberként jelent meg, elragadó szellemességgel beszélt a tizennyolcadik századi angol regényről, Fieldinget vagy Sterne-t ma is úgy látom, ahogyan ő felidézte alakjaikat. (Nem tudtam, hogy milyen nehéz sorsú, betegségekkel sújtott ember. Aki „megmaradt Szobotkának”, hogy feleségét, Szabó Magdát idézzem.)

Szobotka előadásai közül a Shelley-ről szóló maradt meg lelegevenebben emlékezetemben. A költő pályarajzát erős kontraszttal keretezte. A versek „álombeszédének” jellemzése, érzéki, mégis spirituálisan telített szépségük bemutatását követően elmondta, hogy amikor a költő San Giuliano-ban a *Szabadsághoz* című ódáját olvasta fel barátainak, felesége szerint előadását a vásárra hajtott disznók rőfögése zavarta meg. Ezzel az anekdotával a költészet és a valóság viszonyát jellemezte. Nem csak angliai vonatkozásban.

*

A vágyakozó lepke

Szobotka előadását hallgatva eszembe jutott első találkozásom Shelley verseivel. 1956 őszén, a forradalom idején az addig (s egy rövid intermezzo után is) kötelező oroszórák helyett angolt tanultunk, habár inkább csak belekóstoltunk ebbe a stúdiumba. V. Armand, aki vendégtanárként tartotta a Nagy Lajosban ezeket a váratlanul az órarendbe iktatott órákat, tankönyv híján adott nekünk egy bölcs tanácsot: ne is nyelvkönyvekből tanuljunk, hanem a klasszikusoktól. Azt állította, hogy angolul tanulni nagyon könnyű, a bonyolult orosz főnév- és igeragozáshoz képest gyerekjáték a lecsiszolódott angol grammatika elsajátítása, igaz, tette hozzá, a nyelvvel való ismerkedés kényelmes szakasza után hirtelen nagyon bonyolult lesz minden, de ezzel most ne törődjünk. Vegyünk a kezünkbe bátran egy Keats-, Burns- vagy Shelley-kötetet, válasszunk ki pár rövid verset, s szótár segítségével próbáljuk megérteni a szöveget, nem baj, ha ez csak részben sikerül. Ez a tanács tetszett nekünk: a szovjet acélgyártás és építőipar tankönyvi leckéi után jöjjenek hát azok a versek! Készítettünk egy listát a szóba jöhető szövegekről, s ezeket baráti körünkben felosztottuk egymás között. Nekem és E. Dénesnek Shelley *To ---- (One word is too often profaned)* című verse jutott. E.-éknek otthon gazdag könyvtára volt, amelyben ráleltünk egy régi, 1894-ben kiadott Shelley-kötetre (*The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley*), amelynek 504. lapján megtaláltuk a kívánt verset, s E.-ék megengedték, hogy kimásoljam magamnak. E. úr, aki tudott angolul, segített, és másolás közben le is fordította nekem a szöveget. Ezt aztán otthon kiszótáraztam. Ez a költemény annyira magával ragadott, hogy később négy sorát leírtam tussal egy lapra, amelyet vízhatlan csomagolásban (kamaszos lelkekkel kedveltem ezeket a jelképes, ma már alkalmasint megmosolyogtató gesztusokat) a költőről elnevezett csónakom pihenőpadja alá ragasztottam 1958-ban.

The desire of the moth for the star,
Of the night for the morrow,
The devotion to something afar
From the sphere of our sorrow?

Akkor már Maurois életrajzi regényét is olvastam (*Költő a máglyán*), s ez fokozta ifjonti rajongásomat, amely magyarázza gesztusomat. Ez a gesztus önismeretre is tanított: felfedeztette velem átélő képességem erejét, vagyis a bennem rejlő színészi hajlamot. (Lehet, hogy valójában színésznek születtem? Jól működő memóriám is meglenne hozzá.) Az említett, titkos kis csomag három évig sértetlenül ott is maradt a pihenőpad alatt, Klári nem is sejtette, hogy egy költeményen ül, Judit tudta, hogy a vers ott van, de az ő választott helye az egyik evezőpad volt. Aztán 1961-ben a korábban elmesélt balatoni vihar magával ragadta a csónakomnak ezt a mottóját. (Még jó, bár csak egy kicsin múltott, hogy nem velem együtt.) A feliraton szereplő négy sor Képes Géza 1950-ben, az angol költő válogatott művei között megjelent, szabad ihletésű átültetésében így alakul *A lepke vágya* című vers részeként, ahol a költő elmondja, hogy ő másokkal ellentétben mit adna kedvesének:

... a lepke vágyát a csillag után,
fényszomjat, mit érez az éj,
vágyat, mely a lét sötét kapuján
kiröppen az ég felé.

1963-ban szereztem meg a Magyar Helikon kék vászonba kötött Shelley-kötetét, amelyet sokat lapozgattam, s lapozgatok azóta is. Időközben egy pesti antikváriumban a *Poetical Works* fentebb említett kiadásának egy példányához is hozzájutottam (The „Albion” Edition London, Frederick Warne and Co. and New York). A versek vizuális áradása, a gravitáció terében való szabad lebegés, a matéria szellemivé lényegülése ezekben a *vad* és *szép* versekben maradandó élményem. Szobotka 1960-ban megjelent könyvében is kiemeli e két jelző lírai minőséget meghatározó szerepét az életműben. Tudjuk, hogy a nagy angol költő hatott Petőfire, erről az inspirációról tanúskodik a *Tündéralom*. Szerintem a *Minek nevezzelek* című szerelmes vers még inkább hordozza e hatás szellemi nyomát. „Nem a megnevezések azonosak, hanem a megnevezés nagyszerű erőfeszítései” – írta erről Horváth János. Az *Epipsychidion*ról van szó.

A *Shelley versei* című kötetet lapozgatva jóval később véletlenül rábukkantam két szinte észrevétlenül a lapok közé illesztett írólapocskára, amelyen egy rövid jegyzetem olvasható az *Óda a Nyugati Szélhez* című versről. Nyilván Szobotka szemináriumára készülve írtam. Idézem egy részletét. „A lírai műben születő világ egyúttal egy költői individualitás megszületése. A versben szereplő tárgyak valójában a költői magatartás metaforái. Ez úgy fejeződik ki ebben a műben, hogy a lírai én fokról fokra azonosul a Nyugati Széllel. Először e kozmikus elem részeként felfogható jelenségekkel, a hulló lombbal, az omló felhővel, az óceán vizével, aztán ezekkel mind, majd az egésszel, a Széllel, immár nemcsak

azzal, ami sodortatik, hanem azzal, ami sodor. A szöveg a létezést folyamatosan kibomló áramlásként értelmezi.” A ceruzával írt kis jegyzet alatt a dátum: Alsó-bélatelep 1965. (Emlékeim fonalán megint ide jutottunk.)

*

Kék ruhás nő

1965-ben jelent meg a Corvinánál Herbert Read *A modern festészet* című könyve, amely folytatta és átrendezte főiskolai képzőművészeti tanulmányaimat. Én ott Modigliani festészetéig jutottam el, aki ma is az egyik legkedvesebb festőm (sajnáltam, hogy Read csak Brâncuși-sal kapcsolatban említi), de tovább nem nagyon haladtam. Ez a könyv ráirányította a szememet a Cézanne utáni, a vizuális elemek szabad asszociációját megvalósító művészet olyan mestereinek képeire, mint Picasso, Braque, Klee és Chagall, habár számomra Matisse és Kandinszkij a két legfontosabb modern mester. Matisse 1937-ben festett *Kék ruhás nő*jét lelki múzeumom egyik fő helyén látom, Kandinszkij alkotásait szemlélgetve pedig (később több könyvet, albumot is beszereztem róla) olyan érzés tölt el, mintha én is benne lennék a képből; nem nézője, hanem részese vagyok a műnek. Különösen korai, 1910 előtti munkáit kedvelem, amelyek – mint az *Ara*, a *Díszmenet*, *A vásárosok megérkezése* meg *A vadász* – az orosz népmesék és mondavilág témáit dolgozzák fel. Read képelemzése (Picasso *Avignoni kisasszonyok* és *Három táncos*, Kokoschka *Kék ruhás nő*) erősen ösztönözték tanári munkámat sajátos módszerükkel: a téma epikus megfogalmazását egy-egy különösen termékeny képi részlet értelmezésével egészítették ki, mint amilyen az egyik imént említett képen a bal oldali táncos baljós sugallatokat ébresztő vigyorgó maszkja és görcsös rángatózása. Ez a kiemelt momentum olyasmi, mint egy fényképnél a szemünket megragadó részlet, amelyet Barthes *punctum*nak nevez. Ezt a metódust én is alkalmaztam óráimon. Első olvasásra kicsit meglepett, hogy Read Dalít cinikus, szenzációhajhász pózolóknak nevezi, ám egyre inkább hajlandó vagyok igazat adni neki, de az *Ablaknál álló fiatal nő* és a *Lady Mountbatten*-portré érzéki módon talányos szépségének, valamint az *Andalúziai kutya* rendkívüli értékének megőrzésével együtt (Buñuel mellett Dalí is részt vett e film munkálataiban). Ám Read könyve nem tudott meggyőzni engem Pollock műveinek fontosságáról, e téren Piet Mondriant jelentősebb mesternek vélem (aki még rajzolni is tudott).

*

Szent Anzelm a Piusban

A műhelybeli éjszakák előtt a hideg decemberi, januári délutánokon a Pius-templom hittantermében (a sekrestyéből lépcső vezetett fel oda) egy kis baráti közösség gyűlt össze. Hatan-heten lehettünk, és filozófiai kérdésekről beszélgettünk. A diskurzust, amelyet olykor a mi Hadapród (Honvéd) utcai házunk udvari szobájában folytattunk, L. vezette, egy harminc év körüli, egyetememet végzett fiatalember, aki akkoriban teológiát tanult Pesten. Canterburyi Szent Anzelm bölcséletével foglalkozott. Ismertette velünk – próbálom felidézni szavait – a kö-

zépkeori filozófia (szerinte) központi jelentőségű kérdését, az univerzália-vitát, amely a körül a probléma körül forgott, hogy van-e valóságos létük az általános fogalmaknak. Az egyik fél, köztük Anselm, reális létet tulajdonított ezeknek a fogalmaknak, ezért realistáknak nevezték őket, míg ellenfelei szerint általános létezők nincsenek, ezek csupán nevek, ők a nominalisták. A filozófia történetének egyik alapkérdése ez, magyarázta L., s végigvezette ennek alakulását Platóntól, akinél az ideák valóságosabbak, mint a csupán árnyékszerűen létező dolgok, a modernekig. Mondanom sem kell, mennyire meglepett engem ennek az elemzésnek a szokatlansága, a finom absztrakcióval társult hitelessége. (Később majd az egykori pécsi professzor, Halasy-Nagy József filozófiatörténeti munkásságával foglalkozva fogom felvenni ezt a fonalat, s még inkább Katona József *Ziska* című huszita drámájának kritikai kiadását készítve.) L. Anselmus híveként azt fejtegette, hogy ha az általános fogalmak csupán szavak, nevek lennének, pusztán illúzióként szétfoszlanának. Az igazi tudás, mondta, nem egyes dolgokra, hanem az általános fogalmakra irányul. Az *ontológiai istenérv*, zárta magyarázatát, Isten ideájából következtet Isten létezésére.

Egy másik délutánon valamelyikünk Pascalnak a fogadás-elméletéről beszélt, persze korántsem szakszerűen, sőt bizonyára nagyon leegyszerűsítve, hiszen e téren képzetlenek voltunk, éppen hiányosságaink némi pótlásának vágya terelt össze bennünket e beszélgetésekre. Szilárd ismeretekkel rendelkező erkölcsi világrend, állította „pascalos” társunk, csak Isten léteire alapozva építhető fel. Még akkor is, mondta, ha netán nem létezne. (Ezt a tézist már ismertem Voltaire-től.) Fogadjunk Isten léteire, mert ha mégis van, és örök életre teremtett bennünket, mindent elnyerhetünk, és itt, ebben a világban is hasznosítható életelveket kapunk.

A beszélgetések résztvevői, bár L. kivételével, mint jeleztem, csak kezdő „bölcseledők” voltak, mégis jóval előttem jártak a filozófia területén. A sivár főiskolai marxista szemináriumok kiegészítéseként Durant *A gondolat hősei* című könyvéből táplálkoztam, és csupán Spinoza, Hegel és Schopenhauer műveit ismertem úgy, ahogy. Viszont jól emlékeztem az egykori jezsuita hittanórákon tanult eszmére a kegyelemről, s ezt egy alkalommal felidéztem körünkben. Isten minden embernek elegendő kegyelmet ad születésekor – emlékeztem K. páter magyarázatára –, ám ezzel nem mindenki él, sokan meg is feledkeznek róla. De aki ezt az inspirációt megőrzi, annak Isten további segítséget ad: ez a *hatékony kegyelem*, amelyhez azonban az emberi akaratnak önként hozzá kell járulnia, e nélkül a kegyelem nem lenne hatékony. L. azonban hozzátette, hogy a kegyelem szerinte nem csupán egyszeri aktus, hanem folyamat. Párbeszéd Istennel, aki előre látja a felajánlott együttműködés eredményét, éppen ennek jegyében adja kegyelmét, s párbeszéd önmagunkkal abban a reményben, hogy lelkünkben nem az elvetetés ítéletére, hanem a kiválasztás jeleire találhatunk. Ez a gondolat sokszor eszembe jutott. Később megtudtam, hogy az emberi akaratnak nyújtott kegyelmi segítség eszméje (*concurus divinus*) a nagy jezsuita teológus, Luis de Molina *Concordia...* című művén alapul. Egy hitét elvesztett, magát ateistának mondó fiú is el-eljött körünkbe, akit kiábrándított, mint bevallotta, Jézus alakjának kegyes, színtelen, „szenteskedő” beállítása, valamint a túlvilági jutalom reményének praktikus haszonelvűsége. Mire L. úgy válaszolt neki, hogy Jézus emberi létünk egészét vállalta, vágyainkkal és biológiai adottságainkkal együtt, végül még bü-

neink terhet is magára vette, a túlvilági jutalmat pedig eleve megkaptuk, ha megkaptuk. Hitünknek egyébként, fűzte hozzá, folyamatosan meg kell újulnia a kétségben, különben csak élettelen valami, afféle mankó. Lehet, hogy te a kéte-lyeiddel közelebb vagy Istenhez, mint mi, mondta hitetlen társunknak.

Egy-két alkalommal megjelent köztünk valaki, akit csak futólag ismertünk, s ez folyton a marxizmusra akarta terelni a szót, véleményünket firtatva. Ezt gya-núsnaak találtuk, s inkább Szent Anzelmnél maradtunk. Aztán az illető el is ma-radt tőlünk.

Nyári napok Regölyben

A plébánia világa

Regöly község Tolna megye tamási járásában található a Kapos és a Koppány összefolyásánál. Erre a helyszínre utal a falu címerében a kék színű kétágú szaru-fa. Egykor kelta földvár állt itt, és a szkíta halomsír, amelyhez hasonlót Közép-Ázsiában találhatni, a történelem századainak mélyébe vezeti az arra járók kép-zeletét. A honfoglalás idején a Keszi törzs telepedett meg e vidéken, a falu határá-ban gótikus somolyi templomrom a kései középkort idézi. A hagyomány szerint Koppány vára volt az itteni erődítmény. Az Árpád-kor Regöly hőskora, a pécsi egyházmegye nyolc esperesi kerülete közül a regölyi volt az egyik. A falu neve a Regun-Regen névből származik, amely valószínűleg első hűbérurától ered. (Pe-dig milyen szép lenne, ha a rege, regölés, regösének szavakkal függene össze.) Az említett címerben a vörös vértanú-kereszt Szent Györgyre, a falu 1754-ben emelt barokk templomának névadójára utal. Ebben a templomban kötöttünk egyházi házasságot Gyöngyivel. Abban az időben Cs. volt a falu plébánosa, Gyöngyi nagybátyja. A nyarak egy részét 1965-től az évtized végéig itt töltöttük. A plébá-nia épületében laktunk. Ez a hosszanti szerkezetű földszintes épület, a templom-hoz hasonlóan, szintén a barokk időkből maradt. Annak a kornak a szellemét hordozza s életformáját tükrözi. Sétáljunk végig benne! A kert felől jutunk az ámbitushoz, ezt az eredetileg nyitott, oszlopos tornáccal ellátott, később az épü-lettel párhuzamosan futó folyosóvá kiegészített épületrészt széles ablakokkal lát-ták el. A falon talán még mindig megvan Regöly espereseinek és plébánosainak hosszú listája, amelyet egyik délután én készítettem tussal egy nagyobb méretű rajzlapra, s védőüveg mögé helyezve bekereteztem. Ha az épület keleti vége felől, balról indulunk, a kamrák után egy vendégszobába érünk, ennek falaiból nehéz, enyhén áporodott levegő árad, majd a konyhába jutunk. Ez a házvezetónőnek a felségterülete. Utána egy kisebb helyiséget követően a nagy ebédlő nyílik meg előttünk. Közepén hatalmas asztal, sok-sok székkal, a régi festményekkel ékesí-tett falak mentén az elmúlt századok ódon hangulatát idéző bútorok. Az egyik vitrinben pálinkával vegyített szíverősítők kupicákkal. A vastag, homályos üve-gű pohárkákból már a régi papok is ihattak, a kisüsti szilvórium, a torkot megre-szelő törköly évenként meg-megújult a palackokban, azok soha nem maradtak üresen. Egy előszoba után ide nyílik az udvar felőli főbejárat, amelyhez lépcső vezetett fel az udvarból. A lépcső mellett famellvédes, zöldre festett, faoszlopos veranda, a nyári étkezések színtere. A vasárnapi misék után két egyházközségi

előjáró, a szikár termetű Péter bácsi és a szívesen tréfálkozó Vendel bácsi itt készítik el a perselybeli adományok, a péterfillérek jegyzékét. Ezt a hivatalos eseményt koccintás követi egy-egy pohárka papramorgóval. Az ebédlőhöz egy kis szobácska társul, majd a plébániai hivatal irodája következik, aztán egy kis hálószoba, a délutáni szendergések emlékeivel. Egy újabb szoba után (ez a káplánoké lehetett) a folyosó jobbra kanyarodik, ahol a vendégszoba található. Ott lakunk mi, ifjú házások. Az ablakból balra pillantva a dombon álló templomot, jobbra nézve Á.-ék szomszédos házát pillantjuk meg, szemben a kertre és a baromfiudvarra lehet látni. Eszembe jut az a jelenet, mikor a várandós Gyöngyi nagy pocakjával fut a tyúkok közt, egy haragos kakással a nyomában, de a konyhából kiszaladó házvezetőnő szigorúan rendre inti az indulatos jószágot.

Vendégség

Mivel Cs. abban az időben esperes lett (amire nagyon büszke volt, a regölyi hagyományokat ismerve teljes joggal), gyakran érkeztek papi vendégek a plébániára. Ezek az események stílusukkal, a beszélgetések tónusaival, retorikus fordulataival a 19. századot idézik. Az ünnepi ebéd előtti köszöntések, ebéd közben a kedélyes társalgások szintén a múltat jelenítik meg. Barátságos, belterjes papi világ ez. Adomák is elhangzanak, ezek szintén a hajdani magyar miliőt képviselik. Az egyszeri plébánosról, aki ünnepi ebéddel tisztelte meg a plébániájára látogató püspököt, akinek étkezés közben számtalan kínálással udvarolt. Amikor a püspök megkérdezte, hogy hát a káplánt miért nem kínálja, a plébános azzal válaszolt, hogy azt nem kell kínálni, annak van magához való esze. Olykor, ebéd utáni adomázás közben sikamlósabb történetek is elhangzottak. Egy pap gyónatott, meséli egy fiatal vendég (nemrég lett plébános), s bejön a gyónatószéke egy ifjú, aki a szokásos szövegek elmondása után azt mondja: hegedültem. Az nem bűn, válaszolja a pap, s feloldozza az illetőt. Utána jön egy hasonló korú fiú, s az is azt mondja gyónása végén, hogy hegedült. A pap őt is békésen elbocsátja. De amikor a harmadik hegedűs is megérkezik, a pap csodálkozik, kezdi nem érteni a dolgot, a negyediknél pedig egészen tanácstalanná válik, de azt is feloldozza. Ezt követően egy húsz év körüli lány kerül sorra, aki pironkodva bevallja, hogy „a nyáron engem négyen meghegedültek”. Erre a pap észbe kap, kiugrik a gyónatószékekből, s a távozók után kiált: „Na, az a vonósnegyes jöjjön csak vissza!” Néhányan diszkrét nevetéssel fogadják az adomát, csak az idős papok tesznek úgy, mintha nem hallották volna, van, aki a fejét csóválja. Persze, többnyire komoly eszmecserékre került sor, aktuális egyházi eseményekre terelődött a szó, nemegyszer gondokról, nehézségekről tettek említést. Az emlékképhez hozzáteszem, hogy ezek a papok tevékeny köznapok után jöttek össze ünnepi vagy hivatalos találkozásra. Kereszteltek, gyónattak, miséztek, eskettek, temettek, intézték a falu ügyeit, gondozták a lelkeket. Egy velük nem rokonszenvező hivatalos világban, amely olykor a haragját is érzékeltette (az egyházi hierarchia alakulásába a politika is beleszólt), s általában nem mutatkozott segítőkésznek, bár emberséges kivételek is akadtak. Megjegyzem, hogy a Regölybe látogató papok szinte kivétel nélkül parasztszaládokból származtak. Értették a falu nyelvét. Lelkiismeretük szerint alkalmazkodtak a hivatalos világhoz. Ezért nem lehet őket hibáztatni. Legfeljebb azt írhatom a rovásukra, hogy elméleti téren nem

mindegyikük igyekezett lépést tartani a teológia és a világi tudományok fejleményeivel. De a plébániáknak voltak gazdáik. Ma, úgy tudom, Regölynek nincs papja, s amikor néhány évvel ezelőtt ott jártunk, a plébánia épülete üres és elhagyott volt. (Amikor Cs.-t 1970 körül Pécsre helyezték, a plébániáján vele együtt négy pap teljesített szolgálatot. Ma nincs ott senki. Pedig már nem létezik az államnak a vallásos élet ellen dolgozó Egyházügyi Hivatala.)

A falu lakóit nem nagyon ismertem, ehhez kevés volt az ott töltött idő. De azért kedves emlékeim vannak H.-ékről, ahol érdekes vadásztörténeteket hallottam, K.-ékről, akiknek a fiát besegítettem a Zipernowskyba, és másokról is. A plébánia szomszédságában Á.-ék laktak. Egy köztisztelőben álló pedagógus házaspár, három jóvágású fiukkal, egyikük kedves feleségével, valamint két „világszép” lányukkal: „mint a királykisasszonyok”, beszéltek a faluban. De az Á. család főszereplője, mint Gyöngyitől hallottam, mégiscsak a nagymama volt, aki finom öltözékében, diszkréten elegáns kalapjával, kezén fehér horgolt kesztyűvel, igazi úri hölgy módjára vonult a vasárnapi misére. Ez a vonulás, meg az egész asszonyi jelenség nagy tiszteletet ébresztett a falu lakóiban. Legendája volt.

Egy reverenda története és emlék a padomról

Cs.-t elkísértem egy-két esperesi látogatására. N.-ben kicsit búvárkodhattam a művelt pap jól megválogatott könyvtárában, O.-ban szekszárdi borokat kóstoltunk, Sz.-ben az állatbarát plébános számtalan macskája fogadott bennünket, az egyik helyen pedig várta az érkezőket egy kishordó csapra ütve, amelyben a pap összeöntögetve tárolta az ajándékkul kapott különféle borokat: valami barna folyadék csorgott a csapból, de meg lehetett inni. Néhány esetben először engem is papnak néztek, afféle ifjú káplánnak, aki elkísérte „gazdáját”. Erről eszembe jut egy fonák eset. A nyolcvanas évek közepén az egri főegyházmegyei könyvtárban kutattam. Kánikula volt, könnyű nyári öltözetet viseltem, s az épület vastag falainak hűvösében fázni kezdtem. Szóltam I. páternek, a könyvtárosnak, hogy visszamegyek a szállásomra valami pulóverért. Nézze, tanár úr, mondta a könyvtáros, ott a fogason lóg egy reverenda, már nem használja senki, öltse magára, nem kell az értékes időt vesztegetnie. Jó ötletnek látszott, így tettem. Négy óra után azonban elkezdtek érkezni a látogatók, akik a szomszéd teremben kiállított becses ereklyét kívánták megnézni, a *Törökországi levelek* eredeti kéziratát, de oda csak az olvasótermen keresztül lehetett bejutni. Nem is volt gond, a látogatók jöttek-mentek, én jegyzeteim fölé hajolva üldögéltem, írogattam. Egyszer azonban bejött egy csoport, s ezek megtorpantak az asztalomnál. Felnézve nem kis meglepetésemre egyetemi hallgatóim csapatát láttam, kísérő tanárokkal. Kölcsönösen bámultuk egymást. Ott ültem előttük, reverendában. „Fáztam. Ezt kölcsön...”, próbáltam magyarázni a helyzetet. S. kolléga vette a lapot, hozzám hajolt: „Gyóntatsz is?”, kérdezte évődő pillantással. „Azt azonban nem ígérem”, válaszoltam, „hogy téged is feloldozlak”. Nevettünk. Talán Mikes is, ha hallotta diskurzusunkat.

Minthogy az amúgy evangélikus Keszőhidegkút katolikus híveinek és kápolnájának gondozása is a regölyi plébániára hárult, a vasárnapi mise után motorral átmentünk oda, s amíg az ottani szertartás tartott, én felpattantam a 250-es Pannoniára, s beszélgettem a tamási járás országútjait. Baj nélkül. (És jogosítvány

nélkül.) Majd' elfelejtem, hogy egyszer mégis könnyen balesetet szenvedhettem volna: az egyik gondozatlan úton figyelmetlenül behajtottam egy gödörbe, szerencsémre jó erősen fogtam a kormányt, és a kerék egyenesben maradt.

Étkezések után kiültem olvasni, tanulni a „padomra”. Ez a pad a plébánia kerítésén kívül egy töltésen volt, onnan egy kukoricatábla ereszkedett lefelé, alatta pedig el lehetett látni a vasútig, ahol némán jöttek-mentek a vonatok, mert zakatolásuk hangját elnyelte a táj. Ha a padon, a „padomon” ültem, az egész Kapos-völgy kitarult előttem. Jellegzetes dimbes-dombos, erdős-völgyes dunántúli táj. Esményi hely egyetemi szigorlatokra készülve.

Nagy Miklós és a rám bízott feladat

A tizenkilencedik századról szóló magyar irodalomtörténeti órákat Nagy Miklós tartotta, akit már ismertem, öt évvel korábban fontos tanácsot kaptam tőle, és ő is emlékezett rám. Mivel később is kapcsolatban maradtunk, többször találkoztunk, sokat beszélgettünk, egyik mesteremmé vált, most tehát, a korábban elmondottak kiegészítéseként, egy róla, a tanáromról bennem kialakult összefoglaló képet idézek fel. Kétféle ösztönzést kaptam tőle: Jókairól és Katona Józsefről. Egyik előadásában, pszichológiai nézőpontból, jellemző példákkal ismertette a Jókai-hősök típusait, ettől ösztönözve hozzászólásomban a férfi-hősök mellé megkíséreltem felvázolni *Az arany ember* alapján a nők típusait: az anyai lelkű Noémi mellett a hideg szívű, mert férjét nem szerető Tímeát, meg az Athalie-féle démont. Ezt a fonalat érdemes tovább gombolyítani, fűzte hozzá Nagy Miklós, s utalt a *Névtelen vár*ra, ahol Katalin, a Vavel gróf nyakára küldött kémnő szerepet vált, s a szegény Bourbon-kisasszonynak, Marie-nak a helyét veszi át ennek halála után. Vagyis a hősök nincsenek rekeszekbe zárva. Hozzáteszem még, hogy Nagy Miklós hívta fel hallgatói figyelmét a kései Jókai „harmadvirágzásának” értékeire. Ma is kedves olvasmányom az *Öreg ember nem vén ember* vagy az *Asszonyt kísér, Istent kísért*. Akkoriban kedveltem meg a *Kiskirályokat*, mivel a regény, s benne a nagy élvezettel olvasott Tuhutum megyei ugor-török háború története elgondolkodtató párhuzamot képezett finnugor tanulmányaimmal. Nagy Miklós irányította az érdeklődésemet Katona Józsefnek a *Bánk bán* előtt írt művei felé, és ez sorsdöntő irányjelzés volt számomra. Egyúttal jelezte a színháztörténeti szempontok jelentőségét. Mesterem idejét azonban a hatvanas évek elejétől lekötötte a Jókai kritikai kiadás szerkesztése (voltaképpen ez a főműve), így Katona életművének vizsgálatát bátorítva-biztatva rám hagyta.

Az orosz realistáktól Caliguláig (Török Endre és Mészáros Vilma előadásai)

Török Endrének a tizenkilencedik századi orosz irodalomról szóló két előadására úgy ültem be, hogy előtte elolvastam Lukács György *Nagy orosz realisták* című, 1946-ban megjelent könyvét. Ezzel próbáltam magamnak hidat építeni a főiskolai orosz leckéktől az egyetemi tanulmányok felé. A szerző Csehovra hivatkozva különbséget tesz a kérdés megoldása és a kérdés helyes felvetése között. „Csak az utóbbi kötelező a művész számára” – írja Lukács, s az *Anna Kareninára* és az *Anyeginra* hivatkozik, amelyekben egyetlen kérdés sincs megoldva, mégis tökéletesek, mert minden kérdés helyesen van feltéve. Ebből a megállapításból vezeti le Lukács Dosztojevszkij káosz-élményének felemelő hatását, valamint a *Hábo-*

rú és béke eposzi nagyságát. Tolsztoj kitalálóképessége révén folyamatokban és viszonylatokban ábrázolja szereplőit, hangsúlyozza a szerző, ez adja a megalkotott világ teljességének élményét. Ezek után Török Endre még inkább helyreállította számomra a nagy orosz század szellemi építményének a pécsi főiskolán erősen megbillent egyensúlyát. Többek között ő értette meg velem, miért is volt olyan elemi erejű Dosztojevszkij emlékbeszéde a Puskin-szobornál, amivel Vogüét olvasva még nem voltam tisztában: a keresztény hitét megtagadó Nyugattal szemben határozta meg az orosz lélek küldetését. Megtudtam, miért nevezte Turgenyev „undok könyvnek” Csernisevszkij regényét (nesze neked, Rahmetov!), s megértettem, hogy Puskin műveinek kétségkívül nagyobb poétikai értékével szemben mi magyarázza Lermontov rendkívüli hatásértékét a későbbi írók számára: a démoni attitűd komoly visszhangot kelt a századfordulón, s a *Korunk hőse* felbontott tér- és időszerkezete is követőkre lel.

Török szemléletesen állította szembe Dosztojevszkij analitikus, „létezőközpontú” regényeit Tolsztoj szintetikus, „társadalomközpontú” műveivel, mint a regényforma két nagy beteljesülését. Meglepett s elgondolkodtatott, hogy az ukrán hőseposzként olvasható *Tarasz Bulbá*ban Török a *pravoszláv* hit és az orosz lélek megnyilvánulásának méltóságát emelte ki, idézve a főhősnek a kivégzése előtt elmondott szavait. A *Vihar*hoz is kaptam tőle egy fontos gondolatot: ez a szelídség tragédiája egy démoni világban. Töprengésre készített Dosztojevszkij *A kamasz* című regényéről szóló fejtegetése: egyik hőse, Arkagyij Dolgorukij kora Rothschildjévé akar válni, hogy vagyonának „hosszú kezével” befolyásolhassa, sőt meghatározhassa a társadalmi folyamatokat, s az eszmék harcát. Kiábrándulása abból fakad, hogy nem számol a hagyományokkal és az emberi természetel. Egy szemináriumi beszélgetésen Turgenyev *Ászja* című elbeszéléséről volt szó, amelynek hőse elszalasztja élete nagy pillanatát; szerelmének kudarcra a szövegnek a *Viharra* emlékeztető repülésmotívumát ellenpontozza. Elmondom, hogy Török Endre a hetvenes évek végén Pécsen járt egy konferencián, amikor meghívásunknak eleget téve Bessenyei utcai otthonunkban eléggé gazdag orosz irodalmi gyűjteményemet szemlélgetve személyes megjegyzéseket fűzött az egyes szerzőkhöz, s dedikálta nekünk a könyvét.

Mészáros Vilma előadásait érdeklődéssel hallgattam. A huszadik századi regényekről beszélt, főként a franciákról. Jegyzeteim tanúsága szerint nagyjából azt mondta el, amit 1966-ban publikált *A mai francia regény* című könyvében megírt. Szigorú logikai rendet alkotott, akkor ezt természetesnek találtam: marxista elvek alapján, hangsúlyozva, hogy, szavait idézve, „a munkásosztály pártjának nézőpontjából” vizsgálódik, ami részéről őszinte volt, ám poétikai téren kevésbé tűnt ígéretesnek. Ebből a látószögéből érthető, hogy Mauriacról szólva azt állította, a vallásos ideológia már nem teremtő erő, amely állítását az általam éppen akkor olvasott, kiváló Bernanos-könyv, az *Egy falusi plébános naplója* – és majd a belőle forgatott remek Bresson-film – nagyon is megcáfolta. Rájöttem, hogy csak egy mereven elgondolt realista regénymodell felől lehet Gide műveit „antiepikusnak” minősíteni, s a nouveau romanban pusztán a személyiség „imperialista likvidálását” érzékelni. Mészáros nem titkolta, hogy a belső monológnál többre becsüli a jól megírt párbeszédet. Ezzel együtt Proust időélményét és Camus egzisztencialista elméletét érzékenyen elemezte, *A pestist* pedig mély átélés-

sel mutatta be. A *Caligula* című drámáról szólva bogarat tett a fülembe. Éppen akkoriban, 1966-ban közölte a *Nagyvilág* májusi száma Illés Endre fordításában Camus drámáját, s elolvasva arra a megállapításra jutottam – a regölyi padon elmélkedve –, hogy ez voltaképpen, feszes dramaturgiája szerint, nem is abszurd dráma, mint többen állítják. Legalábbis másként az, mint Ionesco vagy Gombrowicz művei. Mert igaz, hogy a hős, testvér-szeretője, Drusilla halála után, értelmetlennek látja a világot, de nagyon is tudatosan, következetesen felépített akciósorozattal prezentálja a többiek számára ezt a világlélményt. Gondolatomat beépítettem szigorlati feleletembe, s azzal hitegetem magam, hogy ezzel alapoztam meg a jeles érdemjegyet. Később, Bécsy Tamás elemzését is felhasználva, dramaturgiai előadásaimon „ütős” példám lesz ez a mű arra nézve, hogy a drámát a dialógusok és az instrukciók egységében kell olvasni. (Nálunk legtöbbször csak a párbeszédre figyelnek.) Amit Caligula mond, az egy őrültre utal, ám ahogyan beszél vagy cselekszik, azaz színpadi viselkedésének módja egy nagy, bár embertelen és önpusztító terv jegyében történik. Bolond szövegét matematikai következetességgel fogalmazza meg.

Utolsó vizsgáim letétele után az egyetem 1966. szeptember 10-én állította ki középiskolai tanári oklevelemet, amelyen Lakó György finnugrista professzor, dékán aláírása szerepel.

Doktorátus

A téma

A bölcsészdoktori cím megszerzése 1964-től, az egyetemi tanulmányok megkezdése óta dédelgetett vágyam volt. Nem is csak vágy. Elhatározás, terv, kítűzött cél. Alighanem a korábbi sikertelen felvételi vizsga okozta lelki sérülést kívántam begyógyítani. És megalapozni valamit a jövő számára, amit ugyan csak homályosan voltam képes elképzelni, konkretizálni, de valami sejtés azt suttogetta bennem, hogy csak menjek, menjek, majd kiderül, hová is igyekszem. Hitttem abban, hogy a sorsom már tudja azt, amiről nekem még fogalmam sincs. Az a feladatom, hogy igyekezzek, csináljam a dolgom, tegyem meg a következő lépést. Ebben a lelki imperatívuszban bizonyára benne volt őseim töretlen kötelességtudata, s egy első generációs, ám másféle, nemzedékeken túli, transzgenerációs inspirációkat is hordozó plebejus értelmiségi munkakedve. Mohó voltam, mértéktelen és olykor kapkodó, tévutakat is be-bejáró. Nem mindig tudtam helyes irányban tájékozódni. Mintha a körülmények szorításából kitörni nem képes elődeim kényszerűen elszalasztott életeit akarnám pótolni saját egyetlen életem aktusaival. Halmoztam a munkát. „Pannon őserő”, mondta rólam később elismeréssel és némi idegenkedéssel R., Erdélyből áttelepült tanszéki kollégám.

Doktori tervemhez két professzortól kaptam bátorítást. Az imént (és már az *Álmok*ban is¹) említett Nagy Miklóstól, aki szakdolgozatomban meglátta a továbbfejlesztés lehetőségét, és Kardos Lászlótól, a Világirodalmi Tanszék vezetőjétől. Felkészülten mentem Kardoshoz. 1966-ban jelent meg *Közel és távol* című

¹ A memoárfolyam vonatkozó részeit lásd a *Jelenkor* 2022/11. és 2022/12. lapszámaiban.

tanulmánykötete, benne a fontos Shelley-tanulmánnyal és a rendkívül érdekes, újszerű Rimbaud-dolgozattal, aminek alapján bíztam benne. (Igyekeztem elfelejteni, hogy ő a Bartával Pécssett gorombán vitázó Pándi Pál apja.) Hallgatói körökben hallottam hírét nívós műfordítási szemináriumának, s tudtam róla, hogy a *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat szerkesztője. (Ennek a kiváló lapnak alapításától, 1956-tól rendszeres olvasója voltam 2015-ben megtörtént kivézettségig, számomra nélkülözhetetlen ablakot nyitott a kortárs világirodalomra. Megszűnése súlyos és érthetetlen veszteség.) Kardos, akinek megjelenése, modora, választékos beszédstílusa a művelt polgárt testesítette meg számomra, barátságosan fogadott, leültetett, érdeklődéssel hallgatta a magyar romantikus drámával kapcsolatos elképzelésemet, melynek német és francia hátteréhez segítséget is ajánlott (amit később meg is kaptam tőle). Nagy Miklós pedig – nem győzöm hangsúlyozni, mennyire fontos volt ez számomra – diszsertációm témavezetője lett, akivel rendszeresen konzultáltam. (Sikeres védésem után felkérésére előadást tartottam témámról egy általa vezetett szeminárium programjában.)

Barta János segít

Témám 1963 óta foglalkoztatott. Főiskolai szakdolgozatomban, naiv módon, túl nagyra nyitottam a vizsgálat ívét, az 1810-es évek romantikus korszakküszöbétől az 1840-es évekig vizsgáltam – még igencsak vázlatosan – a romantikus stílus alakulását, amelyet igyekeztem történeti mozgásában szemlélni. Úgy véltem, a negyvenes évek közepén tapasztalható szemléleti, írói válság (gondoljunk Petőfi *Felhők* ciklusára) letisztulása 1846-tól bontakoztat ki új fejleményeket: költészetben a lírai realizmust a népiesség jegyében, prózában a kritikai realizmust, a drámában pedig a francia minták érvényesülését a színi hatás vonzásában, illetve a népszínmű jelentkezését. Így láttam 1963-ban. Főiskolai témavezetőm, Kolta Ferenc Sőtér István tanulmányait adta kezembe, jelesen 1956-ban megjelent *Romantika és realizmus* című könyvét. Ebből azt a gondolati szálát ragadtam ki, amelynek során a szerző a romantika és a realizmus egységének (egymás mellé helyezésének vagy szerves összeolvadásának) lehetőségeit vizsgálta az egyes életművekben: Kisfaludy Károlynál a romantikus tematika megfér a vígjátéki realizmus helyzetrajzával és motivációjával, írta, a *Szökött katona* kontraszthatásokra épülő dramaturgiája szintén reális színpadi helyzetekben érvényesül. Jókai regényeiben is megjelenik ez a kettősség az esztétikai kompozíció egységében, hangsúlyozta Sőtér, ahol a két elv, olvastam később máshol is, miként a réz és az ón, a bronz új elemében egyesül. Ez a szempont jelölte ki akkor az utat számomra. Nagy Miklós szintén ily módon vizsgálta Jókait, ez megerősítette nézőpontomat. Barta János 1965-ben megjelent tanulmánykötetének kivált két dolgozatát próbáltam hasznosítani. *A romantika mint esztétikai problémában* a szerző a stílus és az irányzat együttesében vizsgálja tárgyát, kiemelve az élményintenzitást növelő vallomásfunkció, a fantasztikus képanyag és a forma nyitottságának jelentőségét. Számomra, a negyvenes évek drámái felől szemlélődve főként ez utóbbi jellegzetesség vált iránymutatóvá. *Az Irodalom és realizmus* című értekezésben a valóság-tudat jegyében felismert emberi megköötöttség, illetve ennek a körülményekből hézagtalan motivációval történő levezetése, valamint a középtónusra törekvő ala-

kításszint az elemzett téma meghatározó jegye, amely az általam vizsgált korszakban a polgári tematikájú társadalmi drámában és a népszínműben szintén megfigyelhető, a szerző szerint a realista módszer és stílus jellemzője. Ez a valóság tudat találkozik a nyitott forma poétikai lehetőségeivel – ez lett doktori értekezésem előzetesen megfogalmazott alapgondolata 1969-ben. Ez a tézis irányt mutatott nekem, egyszersmind be is határolta látókörömet.

Készültem a doktori szigorlatomra. Témámból adódott, hogy fő tárgyam az „Újabb (azaz 1772 utáni) magyar irodalom”, a két melléktárgyam pedig a „Világirodalom” és az „Eszttika” volt.

Két pécsi Pesten találkozok

Még a doktori szigorlatra való készülés idején történt, hogy a Múzeum körúton összefutottam régi pécsi ismerősömmel, B.-vel. Akkor még a Nemzeti Múzeum épületében volt a Széchényi Könyvtár gyűjteménye, ahol a magyar romantikus drámák korabeli fogadtatását kutatva a *Pesti Divatlap*, az *Életképek* és a *Honderű* kritikai anyagát tanulmányoztam. Jegyzeteim kiegészítéseként mikrofilmes másolatokat készítettem a legfontosabb szövegekről. Munka után éppen indultam a szállásom felé, amikor valaki rám köszönt. Hirtelen meg sem ismertem. Pár évvel idősebb nálam, a Pius sportpályáján találkoztunk először egy futballmeccsen, azután színházi előadások alkalmával is szoktunk váltani pár szót, ismerte irodalmi érdeklődésemet, egyszer járt is nálunk, valami könyvet kért kölcsön. Dolgoztatott is a műhelyben. Tudtam róla, hogy technikumot végzett, s kiváló eredményei alapján felvették a Lomonoszov Egyetemre, úgy hallottam, villamosmérnöki karra. Aztán eltűnt a látókörömből. Váratlan baráti invitálásának eleget téve beültünk az Astoriába. Sörözés közben elmesélte, hogy Moszkvában a világhírű matematikus, K. professzor előadásait hallgatta, s mivel a felsőbb években az atomfizikára specializálódott, P. professzor szűkebb kutatói köréhez tartozott, aki néhány társával együtt Moszkva melletti dácsájába is meghívta őt. Az egyik tanévben két hónapon keresztül a helyszínen tanulmányozhatta a novovoronyezsi erőműben folyó munkát. Áradt belőle a szó. Kitüntetéssel szerzett diplomát, hazatérve a külügyminisztérium munkatársa lett. Ez utóbbit halkán, mintegy bizalmasan említette. Most éppen nagyon boldog, fűzte hozzá elbeszéléséhez, szintén lehalkított tónusban, mert fontos megbízatást kapott: pár nap múlva Ulánbátorba utazik, hogy szakértelmével segítse a Mongóliában folyó tudományos kutatásokat. Nagyon szép feladat, mondta, mire rendeltünk még két korsó sört. Rokonszenvvel figyeltem. Sugárzóan magabiztos volt, tele cselekvésvágygal. Irigyeltem. Én is elmondtam neki, hogy a doktori védés előtt állok. Gratulált. Tovább társalogva nem titkolta, mennyire büszke arra, hogy ő, az ormánsági cselédek fia, ilyen fontos feladatot kapott. Ő ezt ennek a rendszernek köszönheti, amelynek híve lett, tette hozzá. Kicsit zavarba jöttem ezt a vallomást hallva, amit ő tartózkodásnak ítéltetett részemről, mert megjegyezte: „Voltaképpen te is a szocializmusnak köszönheted, hogy bölcsészdoktor leszel. Ha nem jöttek volna a kommunisták, most te is a varrógép mellett görnyedhetnél, mint az apád”, jelentette ki. „Hát ebben van valami igazság, ezt el kell ismerni”, mondtam (miközben a Hadapród utcai régi tiszték büszke vonulására gondoltam), de magamban hozzátettem, hogy beszélgetőtársam igazságának belátásához azért el kellene felejtetni a dzsá-

mi előtt álló orosz tankokat, szerencsétlen névrokonomat, a továbbtanulással kapcsolatos akadályokat, meg a kerülőutammal összefüggő eseményeket. Igaz, ez utóbbiért cserébe hasznos tapasztalatokra teszek szert, s ez is a köszönet rovatába tartozik. Sokáig beszélgettünk. Búcsúzáskor szerencsés utat kívántam neki. „Köszönöm, doktor úr”, mondta tréfásan, de a titulussal visszaülve csevegésünk komoly tartalmára. Néztem utána, amint elnyelte a körüti forgalom. Közben emlékeim mélyéről a „főspanyol” hozzám intézett szavait hallottam, a diadalmas „bentiek” és a legyőzött „kintiek” küzdelméről szóló indián játékaink befejezésekor: „Kár, hogy te nem vagy bent”.

Egy tépett lélek

Már egyetemi szakdolgozatomban leszűkítettem a témát a negyvenes évek drámai fejleményeire. Három szerzőt vizsgáltam: Teleki Lászlót a *Kegyencsel*, a mára elfelejtett Hugó Károlyt a *Bankár és báró* című művével, amely egy klasszicista, zárt szerkezetre romantikus szerelmi konfliktust épít, szembeállítva, mint a cím jelzi, az arisztokratikus tradíciót a polgári hivatással. Czakótól pedig az 1946-ban bemutatott *Leonát*, ezt a filozofikus végzetdrámát helyeztem előtérbe, amelynek egyik hőse, Aquil az erdei magányból kilépve keserű tapasztalatokra tesz szert a világban, s ezt Sőtér igen előremutató írói tapasztalatnak ítélte. Disszertáciomban a téma újabb szűkítését határoztam el. Czakó Zsigmondot vizsgáltam, akinek életműve huszonhét éves korában elkövetett öngyilkosságával torzó maradt. Solt Andor „tépett léleknek” nevezte. (Kétségtelenül depressziós volt, sőt családirag terhelte pszichéjének mondható alkat, de az is lehet, hogy egy szerelmi dráma hőse és áldozata volt, talán amerikai párbaj fatális kötelezettségével. Erről az Egressy fivérek és a titokzatos K. R. asszony tudott volna beszélni, ha akart volna.) Mindenesetre Czakó rendkívüli tehetségét jelzi, hogy Petőfi, Arany és Jókai is megrendülten búcsúzott tőle. Jókai dolgozószobája falán később is őrizte arcképét, más neves öngyilkosok portréi mellett. Doktori dolgozatom címe: *Czakó Zsigmond élete és munkássága*. Nagyon pozitivistá cím ez, tudom (kétségtelenül volt, s van is bennem egy efféle tény- és szövegtisztelő, abban örömet lelő hajlam), de ez a munka csak önmagában is kereknek szánt első része egy tervezett nagyobb műnek. Csak egy félszárnyú madár, amely repülni szeretne. Ebben a dolgozatban Czakó biográfiáját készítettem el, valamint műveinek keletkezéstörténetét és fogadtatásuk kritikai eseményeit tárgyaltam. A munka így is meglehetősen terjedelmes lett, sűrűn gépelve 231 oldal. Azt hittem, az akkori szakmai jelenben létezem, pedig az valójában a tegnap volt. Amikor befejeztem, hozzáfogtam a drámák interpretációjához, elkészült gépelt jegyzeteim anyagát azonban Nagy Miklós tanácsára nem építettem bele már így is vaskos dolgozatomba, egy kéziratos dosszié őrizte ezt az anyagot. Czakó Zsigmond drámái a rendezett teremtés mélyében rejlő károszt tárják föl, kivált a *Leona*, cselekményük magva egy-egy identitásválság. Hőseik a hivatásrend, a származás és az életforma, valamint lelki habitusuk és nyelvi adottságaik metszéspontján vergődnek: végzetes úton lévő emberek, mint a tengerész Kelendi Endre a *Kalmár és tengerészben*, és Táray Béla, a stabilnak vélt előkelő helyzetéből egy végrendelet által kitaszított hős. Drámáinak középpontjában egy-egy hitelesen előkészített nagyjelenet áll, a mű centrumába helyezett, hatásosan felépített alaphelyzet, amelyből költői logikával következik a tragikus végki-

fejlet. De ezek a kéziratos töredékeim, idő híján, nem álltak össze monografikus egészé. Életem egyik adóssága ez. Elemzéseim azonban nem mentek egészen veszendőbe, mert később egyetemi oktatóként felhasználtam ezeket a szövegeket a romantikus drámával foglalkozó szemináriumaim során, így a „Tépett lelkek” és a „Nemzeti Színház hőskora” című kurzusaimban.

Sikeres védésem után bölcsészdoktorrá avattak az egyetem dísztermében. Doktori diplomámat 1970. február 21-én állították ki. Az egyetem pecsétje mellett Carolus Nagy (Nagy Károly) rektor és Georgius Székely (Székely György) dékán aláírása hitelesíti. (Ez utóbbi lesz harmincöt évvel később akadémiai doktori védésem elnöke. Ennyit még a jelekről.)

*

Utójáték

Doktorrá avatásomat szerény ebédrel ünnepeltük meg életem két legfontosabb asszonyával, anyámmal és feleségemmel együtt, hármásban.

Pesti „vendégségem” történetéhez két évvel később váratlan utójáték íródott. 1972. március 9-én megkaptam katonai behívómat tartalékos tiszti tanfolyamra. Erre a négy hónapos képzésre a Hadtáp Kiképző Központban került sor. Szolgálatom sikeres befejezésekor alhadnagyként szereltem le július 13-án. 1990. szeptember 29-én pedig, tehát már a szabad választások és a demokratikus kormány megalakulása után, hadnaggyá léptettek elő. Ez tette fel a koronát „katonai karrieremre”. Pedig rosszul indult ez a dolog. Egy szem bölcsészként kerültem a jogászokból álló századba, nyilván a doktorátusom tévesztette meg a sorozókat. Amikor az ezredes rájött arra, hogy tanár vagyok, megkérdezte, mit tanítok. Mondtam: „Irodalmat”. Mire ő kissé fanyalogva megjegyezte: „Még jó, hogy nem egy tánctanárt küldtek ide.” Később kicsit nőtem a szememben, mert egy stratégiai tárgyú előadásában segédkezve, mivel ő nem rendelkezett megfelelő geográfiai ismeretekkel, módomban állt földrajztudásomat csillogtatni. Ezért hálás volt nekem, kimenőket biztosított számomra, el tudtam jutni a legérdekesebb színházi előadásokra. Legfőbb haditetteimként pedig egy gyakorlaton, valahol a Duna-nyarban, erdős terepen egy tábori mozgókonyha, azaz „gulyáságyú” parancsnoka voltam, amiben két sorkatona segédkezett nekem, akiket én „gulyásbojtárok” neveztem. Ez viccesen hangzik, pedig komoly. Ott tanultam meg, hogy a legfontosabb fegyvernem a hadtáp, annak ellenére, hogy a hadtápos katonákat gúnyosan „pékeknek” nevezik, mert a harcolók élelemmel, megfelelő ruházattal és lőszerrel való ellátásának minősége el szokta dönteni a háborúk sorsát. Ez passzolt leginkább az én humánus lelkemhez. A „Műtárgyak védelme” című előadásra kíváncsian ültem be, de aztán rá kellett döbennem, hogy nem a szobrok és templomok védelmére gondolnak, mert számukra a műtárgyakat a tankcsapdák, lokátorok és géppuskafélszkek jelentik. Naiv voltam, és idegen maradtam.

Szerencsére a kiképző központnak egészen jó könyvtára volt. Ezt alaposan kiaknáztam hiánypótlásra, de főként újraolvasásra. A tanulópad felhajtható fedele mögött meg tudtam húzódni könyveimmel. Esténként pedig, szabad időben néhány bajtársam körülvett a társalgóban, s jókat beszélgettünk irodalomról, művészetről. Egyiküknek régóta talány volt Tatlin nevezetes alkotása,

A III. *Internacionálé Emlékműve*. Erre én (Read alapján) „mozgásba hoztam” a reprodukción látható, de valójában monumentálisra tervezett művet: a spirális vaskeretben a henger, benne az előadótermekkel, évenként fordul körbe, a kúp az irodákkal havonta, a legfelül lévő üvegkocka az igazgatósággal pedig naponta, magyaráztam. Számomra is akkor vált világossá, milyen teremtő energiák szabadultak itt fel, és mentek sajnos veszendőbe. – A színházi esték közül Páskándi Géza *Vendégség* című drámájának előadása maradt számomra a legemlékezetesebb Básti Lajossal az unitárius hitéhez ragaszkodó Dávid Ferenc szerepében, Socinót pedig Darvas Iván alakította a hatalom által végeztetett megfigyelés és az árulás levegőjét árasztó, hallatlanul feszült színpadi közegben. Egyszóval, most, hogy visszagondolok életemnek erre a legkevésbé sem óhajtott epizódjára, úgy vélem, élményekkel, tanulságokkal és barátságokkal gazdagodtam a lakatnyában. Valamilyen módon ez is javamra vált. Például, tudom, hogyan működik a gulyáságyú.

*

(Az elbeszélő megjegyzése)

Most, hogy önéletrajzi elbeszélésemnek ezt a pesti, de mégis inkább pannóniai fejezetét lezárom, már bizonyára világosan látszik, hogy nem szokványos tárgyszerű biográfiát írok, ahhoz nem lett volna kedvem, talán elegendő ambícióm sem. Egy irodalomtörténész, akivé lettem, egyedül, csendben dolgozik, élete nem elbeszélésre vár, inkább szakmai pályarajzot igényel. Ezért nem írok egyetemi pályámról, csak az odáig vezető útról. (Amarra csupán előrepillantásokkal utalok.) Egy alakuló öntudat intellektuális, érzelmi, tapasztalati érlelődéséről szólok. Ez talán nem érdektelen. És mivel nyolcvanhárom éves vagyok, ami, persze nem érdem, megértem vagy hét-nyolc rendszerváltást. Én még azok közé tartozom, akik saját tapasztalatból tudják, mit jelent háborúban a pincébe menekülni, milyen iskola volt a Pius, s miként álltak a dzsámi előtt az orosz tankok. Meg annyi más. Tanú vagyok, s ez kötelezettséggel jár. Túlélő. És akkor már nem is én vagyok a fontos, hanem a világ, amelyre rányílt a szemem. Az átélt események, ezt ismét hangsúlyozom, ha emlékképekké válnak, akkor alakulnak, formálódnak, s ez a folyamat az elbeszélés során újabb fordulatot vesz. Itt már a képzeletnek is fontos szerepe van. Végző soron nem a tények igazolják az elbeszélést, hanem az elbeszélésnek kell igazolnia az elmesélt eseményeket, tényeket, a korrajz hitelét. Az elbeszélő aktusok aránya menet közben szükségképpen változik: a történetek mellett megjelennek a leírások, s aztán a kommentárok is, mint most ez a nyúl farknyi utóirat. De az epikusán megformált szöveg mindvégig egy emlékezet működésének mentális közegében alakul. Tehát elbeszélés íródik itt. Olyan elbeszélés, amely egyre inkább hasonlít egy készülő regényhez.